

جمهوری اسلامی ایران

مدیریت حوزه علمیه استان قم

رساله علمی سطح ۳

نظام آموزش در تشیع

از آغاز تا سال ۱۳۶۰ ه.ق

(عصر حضور)

استاد راهنما:

دکتر محمدحسین دانش کیا

استاد مشاور:

حجت الاسلام دکتر غلامحسین محرمی

محقق:

سید مهدی حسینی

چکیده؛

حداقل زمان برای شکل‌گیری هر تمدنی، نیازمند سه صده تلاش و کوشش می‌باشد. در این میان، علم و علم‌آموزی از جمله عواملِ زمینه‌ساز و شتاب‌دهندهٔ این تمدن است.

شکوفائی و اعتلای فرهنگ و تمدن اسلامی شیعی، در قرن‌های چهارم و پنجم مرهون تلاش‌ها و مجاهدت‌های علمی است که از عصر نبی گرامی صلی الله علیه و آله در میان مسلمانان شکل گرفت و پس از رحلت ایشان با هدایت و رهبری امامان شیعه علیهم السلام گسترش و فراگیر گردیده بود.

یک نظام آموزشی در بالاترین سطح خود دارای اجزاء و عواملی است که موجب اعتلا و تمایز آن نسبت به دیگر نظام‌ها می‌باشد که از جمله آن اجزاء، اهداف و ارزش‌های تعیین شده، کارگزاران آموزشی، مراکز آموزشی فعال، مواد آموزشی قوی و محصولات متنوع و ممتاز آن نظام آموزشی می‌باشد.

بی‌شک نظام آموزشی که در میان شیعیان شکل گرفته بود و دارای تمامی ویژگی‌های یاد شده است، برخوردار از اهداف معین و والا بوده و نیز وظایف تمامی کسانی که در آن نقش ایفا می‌کنند را مشخص کرده است. در این تحقیق که با روش نقلی تاریخی به توصیف و تحلیل گزارش‌ها پرداخته، تلاش شده است که اهداف و ارزش‌های موجود در آن مورد بررسی قرار گیرد و نیز عوامل انسانی دخیل در این نظام آموزشی معرفی گردد.

همچنین مراکز مهم آموزشی که بستر گسترش علوم بودند نیز شناسائی و معرفی می‌شوند. و از همه مهمتر مواد آموزشی که در این نظام آموزشی طی ۲۶۰ سال حضور ائمه علیهم السلام مورد آموزش قرار گرفت و نیز محصول این تلاش‌ها که در این دوران توسط امامان علیهم السلام و دیگر بزرگان و دانشمندان شیعی تولید شده است را بررسی می‌نمائیم.

کلیدواژه؛ نظام آموزش، شیعه، امامان شیعه علیهم السلام، اهداف و ارزش‌ها، کارگزاران آموزشی شیعه، مراکز آموزشی شیعه، مواد آموزشی، محصول آموزش، عصر حضور.

فهرست مطالب

مقدمه	۲
۱. تبیین موضوع	۲
۱-۱. اهمیت و جایگاه موضوع	۲
۱-۲. هدف از این تحقیق	۲
۱-۳. سوالات اصلی	۳
۱-۴. سوالات فرعی	۳
۱-۵. سوالات فرعی تر	۳
۲. پیشینه تحقیق	۳
۲-۱. کتابها	۳
۲-۲. مقالات	۱۰
۲-۳. پایان نامه ها	۱۱
۳. روش تحقیق	۱۱
۴. ساختار تحقیق	۱۱
۵. بیشترین منابع مورد استفاده	۱۱
۵-۱. منابع تاریخی	۱۱
۵-۲. منابع روایی تاریخی	۱۲
۵-۳. منابع تاریخی رجالی	۱۳
فصل اول: مفاهیم و کلیات	۱۶
۱. نظام آموزش	۱۶
۱-۱. نظام	۱۶
۱-۲. تفاوت نظام با نهاد	۱۶
۱-۳. آموزش	۱۷

۱۷	۱-۴. نظام آموزشی.....
۱۸	۲. شیعه، تشیع ^۴
۲۰	۲-۱. پیدایش تشیع.....
۲۱	۲-۲. پیدایش شیعه در عصر پیامبر.....
۲۴	فصل دوم: اهداف و ارزش‌های نظام آموزش در تشیع
۲۴	۱. اهداف نظام آموزشی.....
۲۴	۱-۱. تعریف هدف.....
۲۴	۱-۲. اهداف آموزشی.....
۲۸	۲. ارزش‌های نظام آموزشی.....
۲۸	۲-۱. تعریف ارزش.....
۲۹	۳. ارزش‌های آموزشی.....
۲۹	۳-۱. علم.....
۲۹	۳-۱-۱. آموزش برای رشد.....
۲۹	۳-۱-۲. نورانیت علم.....
۳۰	۳-۱-۳. علم در کنار تزکیه.....
۳۰	۳-۱-۴. پربهاترین چیز بعد از خلقت انسان.....
۳۱	۳-۱-۵. علم بهترین میراث بشر.....
۳۱	۳-۲. عالم.....
۳۱	۳-۲-۱. برتری دانایان.....
۳۲	۳-۲-۲. نام راسخان در علم، کنار نام خدا.....
۳۲	۳-۲-۳. عالمان تنها پروا پیشگان.....
۳۲	۳-۲-۴. اعتبار عالم.....
۳۳	۳-۲-۵. همشینی با عالم.....

- ۳-۳. معلم..... ۳۴
- ۳-۳-۱. خدا، اولین معلم..... ۳۴
- ۳-۳-۲. معلمی شغل انبیا..... ۳۴
- ۳-۳-۳. معلم پدر معنوی..... ۳۵
- ۳-۳-۴. معلمی، مسئولیتی خطیر..... ۳۵
- ۳-۳-۵. بهترین مردم..... ۳۵
- ۳-۴. متعلم..... ۳۶
- ۳-۴-۱. بهترین جایگاه..... ۳۶
- ۳-۴-۲. ارزشمندی تعلیم به انگیزه الهی..... ۳۶
- ۳-۴-۳. شرم نکردن از پرسش..... ۳۷
- ۳-۴-۴. هدایای خدا برای متعلم..... ۳۷
- ۳-۴-۵. شروع یادگیری از سن کم..... ۳۷
- ۳-۵. تعلیم..... ۳۸
- ۳-۵-۱. بعثت انبیا برای تعلیم دانش و تربیت..... ۳۸
- ۳-۵-۲. امری لازم..... ۳۹
- ۳-۵-۳. عدم تفاوت جنسیتی در تعلیم..... ۳۹
- ۳-۵-۴. سفر برای تعلیم..... ۴۰
- ۳-۵-۵. تعلیم و تعلم وسیله هدایت..... ۴۰
- ۳-۶. مجلس علم..... ۴۱
- ۳-۶-۱. ارزشمندترین محفل..... ۴۱
- ۳-۶-۲. مجلس علم، گزینه انتخابی پیامبر ﷺ..... ۴۱
- ۳-۶-۳. برتر از عبادت..... ۴۲
- ۳-۷. ابزارهای تعلیم..... ۴۲
- ۳-۷-۱. ارزش قلم..... ۴۲

- ۴۳ ۳-۷-۲. ارزش نوشتن
- ۴۳ ۳-۷-۳. میراث مکتوب ارزشمندترین میراث
- ۴۶ **فصل سوم: کارگزاران و ویژگی آنان**
- ۴۶ ۱. آموزگار کودکان (معلم کُتاب)؛
- ۴۸ ۱-۱. ویژه‌گی معلمان
- ۵۰ ۱-۲. سطح تحصیلات معلمان
- ۵۱ ۱-۳. وضعیت مالی معلمان
- ۵۴ ۱-۴. لباس معلمان
- ۵۴ ۲. مُوءَدِّب (معلم خصوصی)
- ۵۴ ۲-۱. مُوءَدِّب کیست؟
- ۵۵ ۲-۲. تفاوت معلّم و مُوءَدِّب
- ۵۶ ۲-۳. وضعیت مالی مُوءَدِّبان
- ۵۶ ۲-۴. معرفی عده‌ای از مُوءَدِّبان
- ۵۹ ۳. استاد
- ۵۹ ۳-۱. استاد کیست؟
- ۶۰ ۳-۲. ویژه‌گی استادان
- ۶۱ ۳-۳. عده‌ای از استادان
- ۶۵ ۴. شیخ
- ۶۵ ۴-۱. شیخ کیست؟
- ۶۶ ۴-۲. لقب شیخ
- ۶۷ ۵. امام
- ۶۷ ۵-۱. امام کیست؟
- ۶۸ ۵-۲. ویژه‌گی آموزشی امامان شیعه علیهم‌السلام

- ۶۹..... ۵-۲-۱. امام علی علیه السلام (۴۰-۲۳ سال قبل از هجرت).....
- ۷۲..... ۵-۲-۱-۱. جایگاه امام علی علیه السلام در نزد صحابه
- ۷۳..... ۵-۲-۱-۲. موسس علوم اسلامی.....
- ۷۵..... ۵-۲-۱-۳. بهره‌مندی نظام آموزشی اهل سنت از امام علی علیه السلام
- ۷۷..... ۵-۲-۲. امام حسن علیه السلام (۵۰-۲ هق).....
- ۸۱..... ۵-۲-۲-۱. بهره‌مندی نظام آموزشی اهل سنت از امام حسن علیه السلام.....
- ۸۳..... ۵-۲-۳. امام حسین علیه السلام (۶۱-۳ هق).....
- ۸۴..... ۵-۲-۳-۱. بهره‌مندی نظام آموزشی اهل سنت از امام حسین علیه السلام.....
- ۸۵..... ۵-۲-۴. امام سجاد علیه السلام (۹۵-۳۸ هق).....
- ۹۰..... ۵-۲-۴-۱. صحیفه سجادیه و آموزه‌های جاودان.....
- ۹۲..... ۵-۲-۴-۲. بهره‌مندی نظام آموزشی اهل سنت از امام سجاد علیه السلام.....
- ۹۴..... ۵-۲-۵. امام باقر علیه السلام («۱۱۹» ۱۱۴-۵۷ هق).....
- ۹۸..... ۵-۲-۵-۱. بهره‌مندی نظام آموزشی اهل سنت از امام باقر علیه السلام.....
- ۹۹..... ۵-۲-۶. امام صادق علیه السلام (۱۵۸-۸۳).....
- ۱۰۷..... ۵-۲-۶-۱. بهره‌مندی نظام آموزشی اهل سنت از امام صادق علیه السلام.....
- ۱۰۹..... ۵-۲-۷. امام کاظم علیه السلام ع (۱۸۳-۱۲۸ هق).....
- ۱۱۲..... ۵-۲-۷-۱. بهره‌مندی نظام آموزشی اهل سنت از امام کاظم علیه السلام.....
- ۱۱۴..... ۵-۲-۸. امام رضا علیه السلام (۲۰۳-۱۴۸ هق).....
- ۱۱۹..... ۵-۲-۸-۱. بهره‌مندی نظام آموزشی اهل سنت از امام رضا علیه السلام.....
- ۱۲۱..... ۵-۲-۹. امام جواد علیه السلام (۲۲۰-۱۹۵ هق).....
- ۱۲۵..... ۵-۲-۱۰. امام هادی علیه السلام (۲۵۴-۲۱۲ هق).....
- ۱۲۷..... ۵-۲-۱۱. امام عسکری علیه السلام (۲۵۴-۲۳۲ هق).....
- ۱۲۹..... ۵-۲-۱۲. امام مهدی علیه السلام (عصر غیبت صغری).....
- ۱۳۰..... ۵-۲-۱۲-۱. بهره‌مندی نظام آموزشی اهل سنت از امام جواد، امام هادی، امام عسکری علیه السلام و امام مهدی علیه السلام.....

۱۳۲.....	۶. عالم (دانشمند)
۱۳۳.....	۷. دستیاران آموزشی
۱۳۳.....	۷-۱. مَقْرَى
۱۳۴.....	۷-۲. مُمَلَى
۱۳۴.....	۷-۳. مَعِيد
۱۳۵.....	۸. لباس کاگزاران آموزشی
۱۳۸.....	فصل چهارم: مراکز آموزشی، ویژگی‌ها و نحوه اداره آنها
۱۳۸.....	۱. اماکن آموزشی
۱۳۸.....	۱-۱. مسجد
۱۳۹.....	۱-۱-۱. مسجدالحرام
۱۴۷.....	۱-۱-۲. مسجدالنبی
۱۵۷.....	۱-۱-۳. مسجدکوفه
۱۶۱.....	۱-۲. مکتب‌خانه
۱۶۳.....	۱-۲-۱. ویژه‌گی های مکتب‌خانه
۱۶۳.....	۱-۳. منازل ائمه <small>علیهم‌السلام</small> و دانشمندان
۱۶۸.....	۲. شهرهای آموزشی
۱۶۸.....	۲-۱. قم
۱۷۲.....	۲-۲. ری
۱۷۷.....	۲-۳. نیشابور
۱۸۱.....	۲-۴. بصره
۱۸۴.....	۲-۵. بغداد
۱۸۵.....	۲-۶. یمن
۱۸۸.....	فصل پنجم: مواد آموزشی و محصول آموزش در این دوره

۱. مواد آموزشی در نظام آموزشی شیعه ۱۹۰
- ۱-۱. قرآن ۱۹۰
- ۱-۲. حدیث ۱۹۲
- ۱-۳. فقه و احکام ۱۹۵
- ۱-۴. ادبیات ۱۹۸
- ۱-۵. تفسیر ۲۰۰
- ۱-۶. تاریخ و رجال ۲۰۳
- ۱-۷. خط (کتابت) ۲۰۳
۲. محصول آموزش در این دوره ۲۰۵
- ۲-۱. علوم اسلامی ۲۰۶
- ۲-۱-۱. علوم قرآن ۲۰۶
- ۲-۱-۱-۱. گردآوری قرآن ۲۰۷
- ۲-۱-۱-۲. قرائت ۲۰۷
- ۲-۱-۱-۳. نقطه و اعراب گذاری قرآن ۲۰۹
- ۲-۱-۱-۴. اسباب نزول قرآن ۲۱۰
- ۲-۱-۱-۵. مفردات قرآن ۲۱۱
- ۲-۱-۱-۶. فقه پژوهی قرآنی ۲۱۲
- ۲-۱-۲. تفسیر قرآن ۲۱۳
- ۲-۱-۲-۱. تفسیرهای مأثور از امامان شیعه علیهم السلام ۲۱۴
- ۲-۱-۲-۲. جایگاه تفسیری امام علی علیه السلام در نظام آموزشی اهل سنت ۲۱۶
- ۲-۱-۲-۳. مفسران صحابی ۲۱۷
- ۲-۱-۲-۴. مفسران تابعی ۲۱۹

- ۲۲۱..... ۲-۱-۲-۵. مفسران بعد از تابعین
- ۲۲۳..... ۲-۱-۳. علوم حدیث
- ۲۲۵..... ۲-۱-۳-۱. دوره اول
- ۲۲۵..... الف) اهتمام امام علی علیه السلام به حدیث
- ۲۳۱..... ب) اهتمام حسنین علیهم السلام به حدیث
- ۲۳۴..... ج) اهتمام امام سجاد علیه السلام به حدیث
- ۲۳۸..... ۲-۱-۳-۲. دوره دوم
- ۲۳۹..... الف) امام محمد باقر علیه السلام
- ۲۴۳..... ب) امام جعفر صادق علیه السلام
- ۲۴۹..... ۲-۱-۳-۳. دوره سوم
- ۲۴۹..... الف) اهتمام امام کاظم علیه السلام به حدیث
- ۲۵۲..... ب) اهتمام امام رضا علیه السلام به حدیث
- ۲۵۶..... ج) اهتمام امام جواد علیه السلام به حدیث
- ۲۵۷..... د) اهتمام امام هادی علیه السلام به حدیث
- ۲۶۰..... هـ) اهتمام امام حسن عسکری علیه السلام به حدیث
- ۲۶۳..... ۲-۱-۴. فقه و اصول فقه
- ۲۶۳..... ۴-۱-۲-۱. فقه
- ۲۶۴..... الف) پیشگامی امام علی علیه السلام در علم فقه
- ۲۶۶..... ب) امام حسن و امام حسین علیهم السلام
- ۲۶۶..... ج) دوران امام سجاد علیه السلام
- ۲۶۷..... هـ-و) دوران امام باقر و امام صادق علیهم السلام

- ز) شاگردان و تألیفات فقهی تا سال ۲۶۰هـ.ق..... ۲۶۹
- ۲-۲-۱-۴. اصول الفقه..... ۲۷۰
- الف) ادوار اصول الفقه..... ۲۷۲
- ب) دوره تأسیس..... ۲۷۳
- ج) مباحث اصولی در روایات ائمه علیهم السلام..... ۲۷۴
- د) تدوین اصول الفقه..... ۲۷۵
- ه) رد ادعای پیشگامی شافعی در تأسیس یا تدوین علم اصول..... ۲۷۶
- و) نظام آموزشی شیعه پیشگام در تدوین اصول الفقه..... ۲۷۸
- ۵-۱-۲. تاریخ نگاری..... ۲۷۹
- ۱-۵-۱-۲. انگیزه تاریخ نگاری..... ۲۷۹
- ۲-۵-۱-۲. پیشگامی نظام آموزشی شیعه در تاریخ نگاری..... ۲۸۰
- ۳-۵-۱-۲. تصنیفات تاریخی نظام آموزشی شیعه..... ۲۸۱
- ۶-۱-۲. کلام..... ۲۸۵
- ۱-۶-۱-۲. کلام در نظام آموزشی شیعه..... ۲۸۵
- ۲-۶-۱-۲. مرحله تکوین..... ۲۸۵
- ۳-۶-۱-۲. مرحله گسترش..... ۲۸۶
- ۴-۶-۱-۲. مرحله تدوین..... ۲۸۷
- ۵-۶-۱-۲. متکلمان شیعه در این مرحله و تصنیفات آنان..... ۲۸۸
- ۷-۱-۲. فلسفه..... ۲۹۱
- ۱-۷-۱-۲. فلسفه اسلامی شیعی..... ۲۹۱
- ۲-۷-۱-۲. آثار فلسفی شیعی..... ۲۹۳

۲۹۴.....	۲-۲. علوم غیر اسلامی
۲۹۴.....	۲-۲-۱. طبّ
۲۹۵.....	۲-۲-۱-۱. طبّ در نظام آموزشی شیعه
۲۹۷.....	۲-۲-۱-۲. دین و مذهب رازی
۲۹۹.....	۲-۲-۱-۳. تألیفات پزشکی نظام آموزشی شیعه
۳۰۰.....	۲-۲-۲. نجوم
۳۰۱.....	۲-۲-۲-۱. نجوم در نظام آموزشی شیعه
۳۰۳.....	۲-۲-۳. شیمی
۳۰۳.....	۲-۲-۳-۱. شیمی در نظام آموزشی شیعه
۳۰۵.....	نتیجه گیری
۳۰۹.....	منابع و مأخذ

مقدمه

مقدمه

۱. تبیین موضوع؛

گفته می شود از اواخر قرن ۳ و قرن های ۴ و ۵ (ه.ق) ، تمدن اسلامی به نقطه فراز خود رسیده است، اما این که سهم اقوام و صاحبان مذاهب مختلف در رسیدن به این نقطه چقدر بوده است هنوز بدرستی روشن نیست ولی آنچه بدیهی است، این که هیچ ملتی بدون داشتن پشتوانه نیرومند آموزشی، پرورشی و پژوهشی نمی تواند به قله های فرهنگی و تمدنی دست یابد و چنین است احوال مسلمانان، از این رو پرداختن به شیوه های آموزش و فعالیت های انجام شده در این دوره اهمیت می یابد. در گذشته فعالیت هایی از سوی محققان مسلمان در این باره صورت گرفته است ولی آنچه امروز ضرورت دارد روشن ساختن تلاش های متمایزی است که در حوزه شیعی و آموزش تشیع صورت گرفته است.

این پژوهش بدنبال آن است تا روشن سازد شیعه در فاصله زمانی بین سال ۱۱ هق تا ۲۶۰ هق که عصر حضور امامان است در بخش آموزش چه تلاش هایی را به انجام رسانده است، دورانی که به علت حضور امامان از اهمیت به سزایی برخوردار است و می تواند الگوی آموزش تشیع را برای آیندگان فراهم سازد. روشن است نظام آموزش در تشیع، اگرچه در ابتداء به صورت ساده فعالیت خود را آغاز کرده است ولی در ادامه با افزایش و تغییر نیازها تحولاتی را به خود دیده است که امید است به فضل الهی، این پژوهش بتواند، این تحولات را در بستر تاریخی نشان دهد.

۱-۱. اهمیت و جایگاه موضوع؛

فقدان اثری پژوهشی درباره آموزش در تشیع در عصر حضور امامان شیعه علیه السلام و لزوم شناساندن فعالیت شیعیان در این عرصه و در این محدوده زمانی، باعث گردید تا این موضوع مورد بررسی قرار بگیرد. علاوه بر این نظام مند بودن آموزش در این دوره شاید بر عده ای پوشیده باشد که این تحقیق با بررسی شاخص های مهم در یک نظام آموزشی، به این نتیجه خواهد رسید که نظام آموزشی شیعه تمامی این شاخص ها را دارا می باشد.

۱-۲. هدف از این تحقیق؛

۱. نشان دادن نقش و تاثیر نظام آموزش تشیع در گسترش اسلام ناب.

۲. دست یابی به ویژگی های نظام آموزش در تشیع در عصر حضور امامان شیعه علیه السلام.

۳. پرداختن به اهمیت حضور امامان علیه السلام در آموزش های مستقیم توسط ایشان.

۴. شناخت سیر آموزش در تشیع در عصر حضور امامه علیه السلام، و تحولات آن از نظر شکلی و محتوایی و نقش آن در

حیات فکری شیعه

۳-۱. سوالات اصلی؛

نظام آموزش در تشیع از سال ۱۱ هـ.ق تا سال ۲۶۰ هـ.ق چه تحولاتی داشته است؟

۴-۱. سوالات فرعی؛

۱. هدف یا اهداف، و ارزش های نظام آموزش در تشیع چیست و چه نیازهایی را برآورده می سازد؟

۲. کارگزاران این نظام و ویژگی های آنان و ارتباط آن ها با یکدیگر چگونه بوده است؟ (استاد، طلبه)

۳. مراکز آموزش و ویژگی های آن ها و نحوه اداره آن ها چگونه بوده است؟

۴. محصول آموزشی (اعم از دانشمندان، علوم تاسیسی و تاثیر ایشان در بالندگی علوم، کتاب ها، و تاثیر آموزش

در این دوره در پیدایی مکاتب) در این دوره چه بوده است؟

۵-۱. سوالات فرعی تر؛

۱. آیا آموزش هایی که در این مدت داده شده است را می توان در ساختار یک نظام آموزشی قلمداد کرد یا

خیر؟

۲. نظام آموزش در تشیع چه کارکردهایی اعم از کارکردهای نهان و آشکار را داراست؟

۳. تمایز ارزش های این نظام با دیگر نظام های آموزشی در چیست؟

۴. ارتباط نظام آموزش تشیع با دیگر نظام های مرتبط و غیر مرتبط علی الخصوص نظام آموزش اهل سنت

چگونه بوده است؟

۲. پیشینه تحقیق؛

با جستجوهای فراوان در میان منابع موجود، در بازه زمانی بین سال ۱۱ هـ.ق تا سال ۲۶۰ هـ.ق (غیبت صغری)

ظاهراً تحقیقی جامع درباره موضوع این پژوهش صورت نگرفته است. هر چند تحقیق های ارزشمندی در

موضوع هایی نزدیک به آن که گاهی اعم و گاهی اخص از موضوع است صورت گرفته است.

۱-۲. کتاب ها؛

بخش اول؛ کتاب هایی که درباره تاریخ آموزش در اسلام بحث کرده اند و بعضاً یا اشاره ای به نقش شیعه

نداشته اند همچنانکه مرحوم کسایی در مقدمه کتاب *تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی* به آن اشارت داشته است

و یا نقش شیعه در حاشیه قرار گرفته است. برخی از آنها عبارتند از:

۱. *تاریخ آموزش در اسلام از آغاز تا فروپاشی ایوبیان در مصر*؛ اثر دکتر احمد شلبی. این کتاب ترجمه‌ای از پایان‌نامه ایشان با عنوان:

History of Muslim Education Islam: From the Beginning of Till the fall of the Ayyubid Dynasty in Egypt.

می‌باشد که برای دریافت درجهٔ دکتری فلسفه از دانشگاه کمبریج انگلستان (۱۹۵۱ م) نگاشته است. و همین متن انگلیسی توسط محقق محترم جناب آقای محمدحسین ساکت به فارسی ترجمه شده است. علاوه بر چاپ متن انگلیسی این اثر توسط دانشگاه کمبریج و نیز چاپ ترجمهٔ آن به زبانی فارسی، ترجمهٔ عربی آن که بدست خود نویسنده انجام پذیرفته است، یکبار در بیروت و سه بار در قاهره به چاپ رسیده است. کتاب مذکور دارای پنج فصل و چهار پیوست می‌باشد. شلبی در فصل اول به جایگاه‌های آموزش پرداخته است و برخی از مراکز آموزشی را معرفی نموده است. وی در فصل دوم به موضوع کتابخانه‌ها پرداخته است و سه گروه از کتابخانه‌ها (۱. کتابخانه‌های همگانی ۲. کتابخانه‌های نیمه همگانی ۳. کتابخانه‌های شخصی) را با ذکر مصادیق آنها معرفی کرده است. او در فصل سوم به استادان و جایگاه و عناوین آنها پرداخته است. فصل چهارم نیز به شاگردان اختصاص یافته است و از وظایف آنها نام برده است. شلبی سپس در فصل آخر پایه‌گذاران مراکز آموزشی و موقوفه‌ها و سازمان‌های مربوط را نام برده است. ایشان سپس در پیوست یکم کتاب که بخشی از خود کتاب است به درس مایه‌ها اشاره کرده است که در واقع معرفی تلاش‌های آموزشی در مصر در روزگار فرمان‌گذاری فاطمیان (اسماعیلیان) می‌باشد. در سه پیوست دیگر که توسط مترجم در نسخهٔ فارسی کتاب اضافه شده است، ابتدا نقدی است که شادروان دکتر مصطفی جواد، استاد شیعی دانشگاه بغداد بر این کتاب نوشته است و در مجلهٔ الاستاذ بغداد نشر یافته، آمده است. پیوست بعدی با عنوان ابن‌سحنون؛ پیشاهنگ آموزش نامه‌نگاری آمده است و در پیوست آخر لقب‌ها و نام‌های دانشیان و آموزشگران مسلمان ذکر گردیده است. این کتاب علیرغم مطالب پراهمیت و قابل استفاده، نامی از نظام آموزشی شیعه و مراکز آن و استادان و آثارش، نبرده است و همانطور که دکتر مصطفی جواد در نقد خود به آن اشاره کرده است از منابع شیعی نیز استفاده‌ای نگردیده است.

۲. *نهاد آموزش اسلامی (پایگاه اجتماعی دانشمندان مسلمان در پرتو تاریخ بغداد)*؛ اثر دکتر منیرالدین احمد. این کتاب هم پایان‌نامه دکتری ایشان در دانشگاه هامبورگ می‌باشد که با نام:

Muslim Education and the Scholars' social status up to the 5th century Muslim era (11th century Christian era) in the light of Ta'rikh Baghdad. Zürich 1968.

چاپ شده است و توسط محمدحسین ساکت به فارسی ترجمه گردیده است که البته ترجمهٔ عربی نیز دارد.

منیرالدین احمد که یک محقق پاکستانی است، کتاب را با رویکرد عمده به تاریخ بغداد تنظیم نموده است. ایشان معترف است که نمی‌توان سرگذشت کاملی از نظام آموزشی نگاشت آن هم با استفاده از یک کتاب تراجم ولی درعین حال برای دستیابی به اهداف فوق، تنها به تاریخ بغداد بسنده ننموده و از دیگر نوشته‌های مهم کهنه یا نو نیز یاری گرفته است. او حدود ۱۸۹ منبع را در کتابنامه نام می‌برد که گویای زحمت و مشقت فراوان نویسنده جهت ارائه تصویری کامل و گویا از نظام آموزش و پرورش اسلامی است. این کتاب شامل یک درآمد می‌باشد که حاوی مطالب مترجم است و به دنبال آن در بخش اول تحت عنوان دیباچه منیرالدین در مقدمه به تفصیل در مورد تاریخ بغداد (تاریخ مدینه الاسلام) می‌پردازد و از مزایا و ویژگیهای آن جهت رسیدن به تحقیق ذکری به میان می‌آورد. وی هدف خود را گردآوری مایه‌هایی از وضع اجتماعی استادان علوم دینی در چهار قرن نخست هجری می‌داند. بخش دوم کتاب "آموزش" نامگذاری شده است. نویسنده در ادامه تلاش می‌کند مراحل تحول آموزش و پرورش اسلامی را از نمای پیامبر ﷺ تا سده پنجم نشان دهد. او سپس به عناوین دیگری چون: بنیادها و نهادهای آموزشی، رشته تحصیلی و آموزش، مراحل آموزش، شکل کلاس و نحوه قرارگرفتن دانشجویان در کلاس، رشته‌های آموزشی، مواد آموزشی، و معیشت دانشجویان و اساتید، پرداخته است.

این کتاب نیز مانند برخی دیگر از کتاب‌های معرفی شده به نظام آموزشی شیعه و ظرفیت‌ها و آثار و خدمات فراوان آن، اشاره‌ای نکرده است و مطالب را بر محور نظام آموزشی اهل سنت نگاشته است.

۳. **تاریخ الجامعات الاسلامیه الکبری**؛ اثر محمد عبدالرحیم غنیمه. این کتاب که در دارالطباعه‌المغربیه مراکش منتشر شده است و توسط استاد ارجمند مرحوم نورالله کسائی با عنوان **تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی** ترجمه شده است که در سال ۷۲ انتشارات دانشگاه تهران آن را منتشر نموده است. این کتاب کتابی است برای شناختی عمومی در مورد مراکز علمی و آموزشی در تمدن اسلامی از آغاز ظهور اسلام تا امروز. بیشترین حجم کتاب به گزارش شرح حال مراکز مختلف اسلامی می‌پردازد. از این طریق عبدالرحیم غنیمه، نویسنده کتاب، ما را با فهرست جامعی از بزرگترین دانشگاه‌های اسلامی آشنا می‌کند. وی علاوه بر مرور مختصر تاریخ هر دانشگاه، اجمالاً دروسی که در دانشگاه‌های اسلامی مورد توجه بوده است و همچنین شیوه‌های مرسوم تدریس در این دانشگاه‌ها و برخی از استادان بزرگ هر دانشگاه را معرفی می‌کند. البته انتقاد مهمی که به کار نویسنده وارد است و مترجم کتاب نیز به آن اشاره نموده است، تمرکز بیش از حد او بر دانشگاه‌های مصر و مغرب و در نتیجه غفلتی جبران ناپذیر از دانشگاه‌های شرق تمدن اسلام است. او تقریباً از دانشگاه‌ها و مراکز علمی و آموزشی فراوانی که در ایران و دیگر نواحی شرق تمدن اسلام وجود داشته است، سخنی نمی‌گوید. از سوی

دیگر، میزان پرداختن او به مراکز علمی شیعه نیز بسیار گذراست و این موجب ناقص ماندن کتاب شده است. دیگر انتقاد وارد بر کار او، بسنده کردن به ارائه کلیات و توصیفاتی مجمل از دانشگاه‌های اسلامی است.

۴. **فرهنگ نهادهای آموزشی ایران (از روزگار باستان تا تأسیس دولت صفوی)**؛ اثر دکتر نورالله کسایی. این کتاب در بهار سال ۸۳ توسط انتشارات دانشگاه تهران منتشر شده است. مرحوم دکتر کسایی در این کتاب در هشت بخش به معرفی نهادهای آموزشی در ایران پرداخته است که عبارتند از: ۱. آموزش و پرورش ایران از آغاز تا انقراض سلسله ساسانی. ۲. اسلام در ایران و آغاز آموزش‌های دینی. ۳. آموزش و پرورش ایران از عباسیان تا صفاریان. ۴. آموزش‌ها و نهادهای آموزشی ایران از صفاریان تا سلجوقیان. ۵. آموزش و پرورش در ایران از سلجوقیان تا انقراض خلافت عباسیان. ۶. آموزش و پرورش از آغاز حمله مغول تا تأسیس دولت صفوی. ۷. صاحب‌نظران مسائل آموزشی و پرورشی و دیدگاه‌های آنان.

دکتر کسایی در بخش دوم، سوم و چهارم کتاب که با این تحقیق هم‌زمانی دارد به مناسبت به نقش آموزشی امامان علیهم‌السلام و نیز شیعیان اشاره‌ای نموده و برخی از مراکز آموزشی شیعی را معرفی کرده است که اگرچه مختصر می‌باشد.

۵. **تاریخ آموزش در اسلام**؛ اثر دکتر حسن حسین زاده شانه چی. این کتاب که به عنوان متن درسی تدوین گشته، در سال ۸۸ و توسط انتشارات بین‌المللی جامعه‌المصطفی عالمیه چاپ شده است. مؤلف محترم کتاب را در ده فصل چینی‌شده نموده است که عبارتند از: فصل یکم: کلیات و مباحث مقدماتی و مفاهیم می‌باشد. فصل دوم مربوط به جایگاه آموزش در قرآن و سنت می‌باشد. در فصل سوم مروری به تاریخچه آموزش در اسلام داشته‌اند. فصل چهارم اختصاص به دوره‌های آموزشی دارد. در فصل پنجم به معرفی برخی از مراکز آموزشی پرداخته است. مؤلف محترم در فصل ششم از برنامه‌های آموزشی در مقاطع مختلف تحصیلی نام برده است. در فصل هشتم به روش‌های تحصیلی و اقسام محصلان پرداخته است. کتاب‌نویسی در اسلام و معرفی کتابخانه‌ها در فصل نهم ذکر شده است و سرانجام در فصل دهم دیدگاه دانشمندان مسلمان را در مورد آموزش و پرورش مورد بررسی قرار داده است.

مؤلف محترم بدون تفکیک گذاشتن میان نظام آموزشی شیعه و اهل سنت، تمامی مطالب را به طور عام ذکر نموده‌اند که اگرچه بیشتر مطالب ناظر به نظام آموزشی اهل سنت می‌باشد. از دیگر مواردی که در این کتاب وجود دارد عدم زمانبندی تاریخی در سیر آموزش می‌باشد. مؤلف محترم اگرچه از دوره‌های پنج‌گانه در کتاب خود نام برده است اما در فصل‌های دیگر و در تطبیق، به این دوره‌های آموزشی اشاره نکرده است.

۶. *المدارس فی تاریخ المدارس*؛ اثر عبدالقادر بن محمد النعمی الدمشقی. این کتاب که شامل ۲ جلد می‌باشد، توسط دارالکتب العلمیه در شهر بیروت چاپ شده است. عبدالقادر در این اثر به معرفی و بررسی برخی از مراکز آموزشی که مربوط به نظام آموزشی اهل سنت می‌باشد، پرداخته است. هدف او معرفی عمومی در مورد مراکز علمی و آموزشی و شرح حال مراکز مختلف اسلامی است. وی علاوه بر مرور مختصر تاریخ هر مرکز، اجمالاً دروسی که در آن مورد توجه بوده است و همچنین و برخی از استادان بزرگ آن را معرفی کرده است. او در جلد اول که ۵۰۴ صفحه می‌باشد در پنج فصل قسمتی از این مراکز را معرفی و ویژگی آنها را بیان نموده است که عبارتند از: فصل اول؛ معرفی هفت دارالقرآن‌الکریم. فصل دوم؛ معرفی شانزده دارالحدیث. فصل سوم؛ معرفی سه دارالقرآن و دارالحدیث مشترک. فصل چهارم؛ معرفی شصت و یک مدرسه از مدارس شافعیه و در فصل پنجم؛ به معرفی پنجاه و دو مدرسه از مدارس حنفیه پرداخته است.

عبدالقادر در جلد دوم که ۴۵۶ صفحه دارد در هشت فصل به معرفی دیگر مراکز آموزشی پرداخته است. وی در فصل اول از جلد دوم به معرفی چهار مدرسه از مدارس مالکیه و در فصل دوم به معرفی یازده مدرسه از مدارس حنابله، در فصل سوم به معرفی سه مدرسه از مدارس الطب، در فصل چهارم به معرفی بیست و نه خانقاه، در فصل پنجم به معرفی چهار رباط، در فصل ششم به معرفی بیست و شش زاویه، در فصل هفتم به معرفی هفتاد و هشت مرکز تربیتی، و در فصل هشتم به معرفی دویست و نه مسجدی که کارکرد آموزشی داشته‌اند، پرداخته است. از جمله کاستی‌های این کتاب نپرداختن به مراکز و مدارس شیعی است.

بخش دوم؛ کتاب‌هایی است که به نظام آموزشی شیعه اختصاص یافته ولی بازه زمانی آنها با این تحقیق رابطه عموم و خصوص دارد مانند :

۷. *تاریخ التریبه عند الامامیه و اسلافهم من الشیعه بین عهدی الامام الصادق و الشیخ الطوسی*؛ اثر عبدالله دخیل فیاض می‌باشد. این کتاب که رساله دکتري ایشان در رشته فلسفه از دانشگاه آمریکایی بیروت می‌باشد، در سال ۱۹۷۲ میلادی توسط انتشارات المكتبة الوطنیه بغداد به چاپ رسیده است. همچنین در سال ۱۳۸۸ توسط جناب آقای دکتر علی مطوری ترجمه و انتشارات دانشگاه شهید چمران اهواز منتشر نموده است. فیاض این اثر خود را با یک مقدمه در باب امامت، غیبت و عصمت شروع کرده و کتاب را در شش فصل تنظیم نموده است. در فصل اول از عوامل مؤثر در گسترش علوم امامیه و گذشتگان آنها از شیعه، سخن به میان آورده است. او در فصل دوم به معرفی مراکز آموزشی امامیه پرداخته است. فصل سوم را اختصاص به معلمان و جایگاه علمی و اجتماعی آنها داده است. و نیز در فصل چهارم به دانش‌پژوهان و شاگردان پرداخته است. روش‌ها و شیوه‌های آموزشی را نیز در فصل پنجم ذکر نموده است و در فصل ششم از تأمین مالی آموزش

سخن به میان آورده است. اما مترجم محترم دو پیوست به آن افزوده است. نخست اماکن مقدس شیعه و نقش آنها در علم و آموزش امامیه و دوم گزیده‌ای از زندگی امامان معصوم (علیهم‌السلام) را ذکر کرده است.

این کتاب اگرچه اطلاعات خوبی از نظام آموزشی شیعه به ما می‌دهد اما باتوجه به بازه زمانی کتاب، مطالبی از قرن اول هجری در آن ذکر نگردیده است.

بخش سوم؛ کتاب‌هایی که موضوع آن‌ها اخص از موضوع این پژوهش از جهاتی می‌باشد مانند:

۸. **حوزه‌های علمیه شیعه در گستره جهان؛** اثر سید علیرضا سید کباری. این کتاب در پژوهشگاه باقرالعلوم (علیه‌السلام) و توسط انتشارات امیرکبیر در سال ۱۳۷۸ منتشر شده است. مؤلف محترم با نگاهی کلان، به بررسی حوزه‌های علمیه شیعی در طول چهارده قرن از زمان نبی گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) عصر حاضر پرداخته است. او این اثر را در ده فصل تدوین نموده است که بدین شرح است: فصل اول: پیدایی حوزه‌های علمیه و بنیان‌گذاران آن، فصل دوم: نظام آموزشی حوزه‌های علمیه، فصل سوم: اهداف حوزه در تربیت فرزندان، فصل چهارم: حوزه‌های علمیه شیعه در گستره جهان، فصل پنجم: حوزه علمیه و مرجعیت و رهبری، فصل ششم: حوزه‌ها و ضرورتها، فصل هفتم: حوزه علمیه قم و طلاب غیر ایرانی، فصل هشتم: مسایل اقتصادی حوزه‌های علمیه، فصل نهم: خون حوزه، فصل دهم: آرمانها و کامیابی‌ها.

این کتاب علیرغم نکات ارزنده و مفیدش اما جای خالی تحلیل‌های تاریخی آن خالی می‌باشد. و درواقع فقط اکتفا به گزارش شده است. همچنین بخش اعظم این کتاب مربوط به سال‌های پس از عصر حضور می‌باشد که خارج از محدوده زمانی پژوهش حاضر است.

۹. **سیر حوزه‌های علمی شیعه؛** اثر آیت الله صافی گلپایگانی. این کتاب توسط انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین منتشر شده است. این اثر در واقع پاسخ به پرسش‌هایی است که از سوی یک پژوهشگر ایرانی مقیم فرانسه در سال ۱۳۵۷ هـ.ش به صورت مکتوب با مؤلف محترم درمیان گذاشته شده بود و ایشان این سوالات را در قالب هشت سوال و جواب، مرقوم داشته‌اند. این کتاب صد صفحه‌ای همانطور که گفته شد در حدّ و اندازه پاسخ به سوالات نوشته شده است فلذا مطالب فاقد توضیحات و گسترش لازم می‌باشد. و نباید انتظار یک تحقیق علمی و تحلیلی از آن داشت. این هشت سوال که با عنوان هشت فصل در کتاب آمده است عبارتست از: پرسش اول: اطلاعاتی را در مورد حوزه‌های علمی در صدر اسلام بیان فرمایید. پرسش دوم: تاریخ و سابقه حوزه‌های علمی شیعه و نام و محل حوزه‌ها را بیان فرمایید. پرسش سوم: اطلاعاتی درباره علما و حجج اسلام و مدرسین بزرگ حوزه‌ها و آثار آنها مرقوم فرمایید. پرسش چهارم: برنامه و کیفیت کار حوزه‌های

علمی و شروع کار ضمن آگاهی از شرایط پذیرش و چگونگی ارتقا و درجات تحصیل، مراحل مختلف و بالاخره اجتهاد را بیان فرمایید. پرسش پنجم: درباره مکتب جعفری (امام جعفر صادق علیه السلام) و وضع مالی طلاب و اطلاعاتی از امور مالی حوزه‌ها مطالبی بیان فرمایید. پرسش ششم: تعداد حوزه‌های علمی در حال حاضر و مقدار مدرسین و طلاب علوم دینی را بیان فرمایید. پرسش هفتم: ارتباط مدارس نظامیه بغداد با حوزه‌های علمی شیعه و توضیحی در رابطه با مقایسه این دو حوزه بیان فرمایید. پرسش هشتم: درباره مکتب خانه‌های قدیم و تاثیر آنها در آماده کردن جوانان برای ورود به حوزه‌های علمی، مطالبی را بیان فرمایید.

۱۰. **نقش شیعه در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی**؛ اثر دکتر علی اکبر ولایتی. این کتاب که در ۲۰۰۰ صفحه تألیف شده است، در دو جلد به چاپ رسیده است. مؤلف محترم پس از آنکه در ابتدا نگاهی به مفهوم شیعه و تاریخ تشیع داشته است به برخی از قیام‌های شیعی نیز اشاره‌ای نموده است. ایشان در ادامه به نقش مدارس و حوزه‌های علمیه شیعه در گسترش علوم پرداخته است و تاریخچه حوزه‌ها و مدارس علمی شیعه را از ابتدا تا عصر حاضر بیان نموده است. سپس روش‌ها و مواد و منابع درسی حوزه‌های علمی شیعی را ذکر نموده است و علوم رایج در هر زمان و بزرگان آن علم را نام برده است که آن علوم عبارتست از: ۱. علوم طبیعی و دقیقه. ۲. جغرافیا. ۳. تاریخ. ۴. ادبیات. ۵. هنر (خوش‌نویسی، نگارگری، معماری، موسیقی). ۶. عرفان. ۷. فلسفه و کلام. ۸. فقه. ۹. تفسیر. ۱۰. حدیث.

از این کتاب در محدوده زمانی این تحقیق در بخش حوزه‌های علمی شیعه و همچنین علوم متداول تا سال ۲۶۰ هـ.ق، استفاده شده است.

۱۱. **نقش امامان شیعه علیهم السلام در شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی**؛ اثر حجت الاسلام دکتر غلامحسین محرمی. این کتاب که در سال ۱۳۹۰ از سوی انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه در ۳۵۲ صفحه به چاپ رسیده است، پژوهشی است در قلمرو امامت که به بررسی نقش امامان شیعه در شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی پرداخته است. این کتاب در سه بخش تألیف شده است. بخش اول: نقش امامان شیعه در شکل‌گیری تمدن اسلامی. بخش دوم: نقش ائمه در رشد و پویایی علوم در تمدن اسلامی. بخش سوم: نقش امامان شیعه در شکل‌گیری مظاهر اداری، اقتصادی و معماری تمدن اسلامی.

نویسنده محترم در بخش اول در سه فصل نقش و جایگاه علمی امامان شیعه علیهم السلام را بیان فرموده است که عبارتست از: فصل اول: مبانی نظری. فصل دوم: پیدایش تمدن اسلامی و سیر گسترش آن در عصر ائمه علیهم السلام. و فصل سوم: نقش امامان شیعه در ایجاد زمینه‌ها و عوامل شکل‌گیری تمدن اسلامی. همچنین در بخش دوم که شامل چهار فصل است، به دیگر زوایای فعالیت امامان در رشد و توسعه علوم پرداخته است. این چهار

فصل عبارتند از: فصل اول: نقش امامان شیعه در گسترش علوم عقلی. فصل دوم: نقش امامان شیعه در قلمرو عرفان. فصل سوم: نقش امامان شیعه در توسعه علوم نقلی و ادبی. فصل چهارم: نقش امامان شیعه در توسعه علوم طبیعی. همچنین ایشان در بخش سوم و آخر در سه فصل مطالب خود را تبیین نموده است که بدین ترتیب است: فصل اول: نقش امامان شیعه در اداره جامعه اسلامی. فصل دوم: نقش امامان شیعه در تنظیم امور اقتصادی. فصل سوم: نقش امامان شیعه در معماری اسلامی. در این تحقیق از این کتاب در بخش اول و دوم آن بیشترین استفاده را شده است.

۲-۲. مقالات؛

با بررسی‌های انجام شده متأسفانه مقاله‌ای که دربردارنده تمامی زوایای این تحقیق باشد یافت نشده است. اما برخی از مقالات به قسمتی از این تحقیق پرداخته است که البته غالباً یا با بازه زمانی مورد نظر همزمانی ندارد و یا اینکه موضوعات آنها اعم یا اخص از این تحقیق است. با این حال به سه مقاله اشاره می‌نماییم.

۱. جایگاه امام علی علیه السلام در نشر علوم دین در مراکز علمی جامعه اسلامی قرن اول؛ اثر مشترک سید عبدالحمید ابطحی، محمدفرید انصاری، حسن طارمی‌راد. مجله تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، بهار ۱۳۹۲، سال چهارم، شماره ۱۰. در این مقاله به نقش امام علی علیه السلام و شاگردان ایشان در گسترش علوم در شهرهای کوفه، بصره، مکه و یمن پرداخته شده است.

۲. تعلیم و تربیت در سیره ائمه اطهار علیهم السلام. اثر محمد جواد یآوری. مجله معرفت شماره ۱۳۰، مهر ۱۳۸۷، نویسنده محترم در این مقاله به محورهای مهم تربیتی در سیره امامان علیهم السلام پرداخته است که مهمترین آنها عبارتست از: بازشناسی مفاهیم مورد بحث، تعلیم و تربیت در سیره پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم، جایگاه تعلیم و تربیت در سیره ائمه اطهار ع، اهداف نظام تعلیم و تربیت در سیره ائمه اطهار ع، شیوه‌های تعلیم و تربیت در سیره ائمه اطهار ع، ویژگی‌های معلّم از منظر ائمه اطهار علیهم السلام مواد آموزشی در سیره ائمه اطهار ع، رتبه بندی مسلمانان در تعلیم و تربیت، مکان‌های تعلیم و تربیت.

۳. روند تاریخی آموزش از صدر اسلام تا پایان امویان ۱ و ۲؛ اثر دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی، مجله طلوع، بهار ۱۳۸۱، شماره ۱ و ۲. نویسنده محترم در این دو مقاله به بررسی سیر تاریخی آموزش در بازه زمانی صدر اسلام تا روی کار آمدن عباسیان پرداخته است. ایشان به مواردی چون: ارکان آموزش (مراکز آموزش)، شاگردان، مواد آموزشی و ابزار آموزشی پرداخته است.

۳-۲. پایان نامه‌ها؛

به غیر از سه مورد پایان‌نامه‌ای که تبدیل به کتاب شده است و در بخش کتاب‌ها ذکر گردید، پایان‌نامه‌ای با موضوع پژوهش این رساله شناسایی نشده است. که البته اگر استقراء و جستجوی بیشتری صورت بگیرد ممکن است تلاش‌هایی در این موضوع هرچند به صورت مختصر و در ذیل موضوعات دیگر انجام پذیرفته باشد.

۳. روش تحقیق؛

در این رساله علاوه بر استفاده از روش نقلی تاریخی به توصیف و تحلیل آن نیز پرداخته شده است. این روش که امروزه متداول‌ترین سبک تحقیق تاریخی است، تلفیقی از دو روش توصیفی و تحلیلی می‌باشد که در آن ابتدا به توصیف علمی واقعه و رخداد پرداخته و سرانجام به بیان علت‌ها، تفسیر و نیز بررسی زوایای پنهان آن‌ها اهتمام شده است.^۱

۴. ساختار تحقیق؛

فصل اول : مفاهیم و کلیات

فصل دوم: اهداف و ارزش‌های نظام آموزش در تشیع

فصل سوم : کارگزاران و ویژگی‌های آنان

فصل چهارم: مراکز آموزش، ویژگی‌ها و نحوه اداره آن‌ها

فصل پنجم : مواد آموزشی و محصول آموزش در این دوره

نتیجه‌گیری

۵. بیشترین منابع مورد استفاده ؛

برخی از منابع تحقیقاتی که بیشترین استفاده از آنها در این تحقیق شده است بدین شرح است؛

۱-۵. منابع تاریخی؛

۱. الطبقات الکبری، ابن سعد، محمد بن سعد، کتاب الطبقات الکبری از قدیمی‌ترین آثار در این زمینه و

^۱ ملائی توانی، علیرضا، درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ،

ص ۹۰؛ اسحاقی، سیدحسین، اصول و مهارت‌های پایان نامه

نویسی، ص ۴۹.

مشمول بر تاریخ دو قرن نخست اسلامی به شیوه‌ی طبقات است. و از مراجع عمده‌ی ما در احوال صحابه و تابعین و نخستین محدثان به شمار می‌رود. کتابهای طبقات، کتابهایی است که در آنها ترجمه احوال علماء و حکما و فقها و محدثان و... بیان شده است. کتاب ابن سعد مورد استفاده محدثان است و در آن اطلاعاتی در مورد ۴۲۵۰ شخص که ۶۰۰ نفر آنان زن هستند بدست می‌آید. بخش‌هایی از این کتاب مورد استفاده در این تحقیق قرار گرفته است.

۲. حوزه‌های علمیه شیعه در گستره جهان، سید علیرضا سیدکباری؛ بخش اول این کتاب که درباره‌ی پیدایی حوزه‌های علمیه و بنیان‌گذاران آن است، بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است. توضیحات بیشتر در مورد این کتاب در صفحات پیشین آمده است.

۳. فرهنگ نهادهای آموزشی ایران از روزگار باستان تا تاسیس دولت صفوی، نورالله کسائی؛ این کتاب مطالب مفیدی در خصوص این تحقیق ارائه نموده است. این کتاب در هشت بخش به معرفی نهادهای آموزشی در ایران پرداخته است. سه فصل اول این کتاب بیشترین کاربرد را در این تحقیق داشته است. که عبارتند از: ۱. آموزش و پرورش ایران از آغاز تا انقراض سلسله ساسانی. ۲. اسلام در ایران و آغاز آموزش‌های دینی. ۳. آموزش و پرورش ایران از عباسیان تا صفاریان. توضیحاتی در مورد این کتاب در صفحات قبل ذکر شده است. ۴. تاسیس الشیعه لعلوم الاسلامی، سید حسن صدر؛ این کتاب از چهارده فصل تشکیل شده است که عبارتست از: فصل نخست پیشگامی شیعه در علم نحو. فصل دوم پیشگامی شیعه در علم صرف. فصل سوم پیشگامی شیعه در علم لغت فصل چهارم پیشگامی شیعه در علم معانی و بیان و بدیع. فصل پنجم پیشگامی شیعه در علم عروض. فصل ششم پیشگامی شیعه در هنر شعر و روشهای آن. فصل هفتم پیشگامی شیعه در نگارش زندگینامه‌ها. فصل هشتم پیشگامی شیعه در علم حدیث. فصل نهم پیشگامی شیعه در علم حدیث‌شناسی و گوناگونی آن. فصل دهم پیشگامی شیعه در علم فقه. فصل یازدهم پیشگامی شیعه در علم اصول فقه. فصل دوازدهم پیشگامی شیعه در علوم قرآن. فصل سیزدهم پیشگامی شیعه در علم کلام. فصل چهاردهم پیشگامی شیعه در علم الاخلاق. اگرچه این کتاب پاورقی‌های کاملی ندارد و آدرس مطالب به خوبی بیان نشده است اما در نوع خودش کار خوب و با ارزشی می‌باشد. در این تحقیق از برخی بخش‌های آن استفاده شده است.

۲-۵. منابع روایی تاریخی؛

۱. اصول‌الکافی، کلینی محمد بن یعقوب. کافی را می‌توان برجسته‌ترین منبع، در میان کتب اربعه دانست، که بیش از یک هزار سال از تالیف آن گذشته و در این مدت، صدها مجموعه حدیثی ارزشمند دیگر، توسط علما و محدثان بزرگ اسلامی به رشته تحریر درآمده است، اما آن کتابها نه تنها از ارج و رواج کافی نکاسته‌اند، بلکه بر رونق آن افزوده و ارزش و اهمیت آنرا تثبیت نموده‌اند. علامه مجلسی درباره این کتاب فرموده است:

کافی، اضبط اصول و اجمع آنهاست و بهترین و بزرگترین مولفات فرقه ناجیه (شیعه) است. این کتاب از سه بخش جداگانه تشکیل شده است. ۱. اصول ۲. فروع ۳. روضه. در این تحقیق بیشتر از جلد اول و از کتاب عقل و جهل و کتاب فضل علم استفاده گردیده است.

۲. بحارالانوار، محمد باقر مجلسی، مشهورترین، مهم ترین و مفصل ترین اثر علمی محمد باقر مجلسی که مجموعه ای گسترده از احادیث امامیه است که گاه «دائرة المعارف بزرگ احادیث شیعه» لقب گرفته است. نام کامل این اثر "بحارُ الانوارِ الجامعه لِدرَرِ اخبارِ الأئمه الطهاره (علیهم السلام)" است. عزم مؤلف بر نگاشتن این کتاب از ۱۰۷۰ هـ ق/۱۶۶۰م، پس از نگارش کتاب فهرس مصنفات الاصحاب جزم شده است و اولین تاریخ ثبت شده در خود کتاب ۱۰۷۲ هـ ق است و سواد نامه آن در ۱۱۰۴ یا ۱۱۰۶ هـ ق به پایان رسیده است، هر چند پاک نویس کتاب تا پس از فوت مؤلف و توسط شاگردان او همچنان ادامه داشته است. این کتاب دارای ۲۵ عنوان می باشد.^۱ بخش های مختلفی از این کتاب نیز در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است.

۳. تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسایل الشریعه، محمد بن حسن حر عاملی، او متوفای ۱۱۰۴ هـ ق است. این کتاب شامل احادیث منابع روایی شیعه مانند کتب اربعه و دیگر منابع حدیثی در مباحث فقهی می باشد. صاحب وسائل در این اثر ۳۶ هزار روایت را با سند آن در موضوعات متعدد فقهی تحت عنوان یک باب آورده است. این اثر به دلیل اهمیت و جایگاه آن دارای شروح، معاجم، تلخیص و ترجمه هایی است. از بخش های مختلف این کتاب نیز استفاده گردیده است.

۳-۵. منابع تاریخی رجالی؛

۱. رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی.

الکفر، که در طرح اولیه مجلسی، این کتاب شامل ۱۰ بخش در آداب نیز بوده است، اما در هنگام تألیف این دو مبحث، جدا و به کتاب مستقل تبدیل شده است که برخی آن را جلد ۱۶ و برخی کتاب مستقلی با عنوان «کتاب العشرة» دانسته اند، بی آنکه در شمارش کتاب خللی وارد آید. ۱۶. کتاب الزی و التجمل فی الآداب و السنن ۱۷. کتاب الروضه ۱۸. کتاب فی الطهاره و الصلاه ۱۹. کتاب فی فضائل القرآن و الذکر ۲۰. کتاب فی الزکاه و الصدقه و الخمس و الصوم. ۲۱. کتاب فی الحج و العمره، شامل جهاد، امر به معروف و نهی از منکر ۲۲. کتاب فی المزار. ۲۳. کتاب فی العقود و الايقاعات. ۲۴. کتاب فی الاحکام الشرعیه ۲۵. کتاب فی الاجازات.

^۱ عناوین ۲۵ گانه این کتاب بدین شرح است: ۱. کتاب العقل والجهل ۲. کتاب التوحید و الصفات و الاسماء الحسنی ۳. کتاب العدل و المشیة و الارادة و القضاء و القدر ۴. کتاب الاحتجاجات و المناظرات ۵. کتاب فی احوال الانبیاء و قصصهم ۶. کتاب فی احوال نبینا الاکرم (علیه السلام) و احوال جمله من آبائه ۷. کتاب فی مشترکات احوال الأئمه (علیهم السلام) ۸. کتاب فی الفتن بعد النبی (علیه السلام) ۹. کتاب فی احوال امیرالمؤمنین (علیه السلام) من ولادته الی شهادته. ۱۰. کتاب فی احوال سیده النساء (علیها السلام) و الامامین الهمامین الحسن المجتبی (علیه السلام) و ابی عبدالله الحسین (علیه السلام). ۱۱. کتاب فی احوال الأئمه الاربعه بعد الحسین (علیهم السلام) ۱۲. کتاب فی احوال الأئمه الاربعه قبل الحجۃ المنتظر (علیه السلام) ۱۳. کتاب فی احوال الحجۃ المنتظر (علیه السلام) ۱۴. کتاب فی السماء و العالم ۱۵. کتاب فی الایمان و

۲. اختیار معرفه الرجال (رجال الکشی)، محمد بن حسن طوسی.

۳. رجال الطوسی، محمد بن حسن طوسی.

۴. فهرست الطوسی، محمد بن حسن طوسی.

۵. اعیان الشیعه، سید محسن امین عاملی.

۶. الذریعه الی تصانیف الشیعه، محمد حسن آقا برزگ تهرانی.

۷. الفهرست، محمد بن اسحاق ابن ندیم.

منابع رجالی سهم فراوانی در این تحقیق داشته‌اند. بیشترین استفاده در این تحقیق و استناد به کتب، به کتاب‌های رجالی فوق بوده است.